

РЕЛІГІЯ В КОНТЕКСТІ ДУХОВНОГО ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ

Україна втретє протягом своєї історії переживає процес національного відродження, яке не лише активізувало діяльність різних конфесій, а й взагалі порушило питання про місце релігії у житті нації. Та реабілітація релігії, яка відбулася в громадській думці за роки незалежності України, зміни суспільних оцінок її ролі у духовному і національному відродженні, українському державотворенні, як на нас, є скоріше реакцією на пропаганду релігійної духовності засобами масової інформації, своєрідною ілюзією бажаного, ніж відображенням реальних процесів у церковно-релігійному житті. Останні (хіба що за винятком католицьких і протестантських конфесій) характеризує загалом глибока криза, що виражається у загостренні міжцерковних і внутрішньо-конфесійних колізій, занепаді впливу і матеріальній скруті традиційних релігійних течій, оволодінні релігійним полем України різними зарубіжними місіями, зростанні зовнішніх виявів релігійності за відсутності глибокої і усталеної віри, екзотичності і певної прагматичності в орієнтаціях молоді на релігійні феномени, відсутності релігії як морального імперативу у сфері повсякдення людини, недостатньої включеності релігії у процеси національного відродження, а то й перетворення її у дезінтегруюче явище та ін. Все це ми маємо сприйняти як факт, якщо прагнемо віднайти в релігії ефективну силу трансформації суспільства, людини, нації. Сама етимологія слова “відродження” засвідчує те, що релігія стане чинником українського державо-, націо- і культурнотворчого процесу лише тоді, коли вона за своїм змістом і формою буде ВІД РОДУ нашого, утверджуватиме людське в людині. А відтак ми маємо лише зростання кількісних показників появи нових конфесій, поширення мережі релігійних установ, видання релігійної літератури, дотримання зовнішніх виявів релігійності тощо.

Не менш складні і неоднозначні процеси відбуваються, зокрема, і в релігійній духовності народу. Оцінюючи її сучасний стан, навряд чи можна наділяти його ренесансними ознаками. Відзначені з середини 80-х років зацікавленість

релігією, помітне розширення мережі церковних об'єднань спочатку розглядалися як відродження релігійної духовності. Проте нині ці процеси вже призупинилися. Доводиться усвідомлювати, що відродження релігійної духовності - не просте відродження діяльності церковних структур. Адже повне відродження Церкви без наявності відповідного рівня релігійності віруючих людей неможливе. До того ж не всяке відродження церкви автоматично спричинює відродження релігійності. Так, нинішній рівень християнської моральності і духовності віруючих часто залишається низьким, хоча всі церковні інституції діють активно. Діяльність Церкви можна віродити однією постановою, а прагнення людини до Вищого одноактним вердиктом не встановлюється. Відродження релігійної духовності - процес, опосередкований багатьма факторами. На відміну від поширеної думки про підйом релігійної духовності українства, вважаємо, що в ній наявні всі риси її гострої кризи.

Сучасний стан релігійної духовності українців - це наслідок впливів існуючих конкретних обставин життя нації. Серед них - як власне духовні, так і політичні, соціальні, побутові та інші чинники. Істотно на характер релігійної духовності впливають загальні зміни в економічних орієнтаціях суспільства. Наступ ринку, часто в не цивілізованих, диких, спотворених формах, призводить до певної трансформації усталених елементів духовності. Ринок потребує прагматизму, розрахунку, переважання логічного над інтуїтивним, сердечним. Це часто йде в розріз з традиційним способом життя і звичними християнськими нормами його регулювання. На наших очах формується новий тип віруючого. Зраціоналізованій особі стають цілком непридатними ортодоксальні й немобільні форми вираження релігійності.

Сучасна релігійність - не якийсь абсолютний новотвір. Вона є результатом синтезу різних типів духовності, переважно язичницької і християнської, але має таку давню історичну вкоріненість, що може вважатися автентичною. Незважаючи на надто суперечливу роль християнства в його різних конфесійних визначеностях в історії українства, саме воно протягом віків було так переплавлене з духом нації, що вважати християнську духовність не українською, як це твердять послідовники неоязичництва, аж ніяк не можна. Інституалізоване в національні церкви - Українську автокефальну, Київського Патріархату і греко-католицьку-

християнство стало сутнісним елементом свідогляду українця.

Релігійна духовність українців не є однорідною не лише конфесійно, а й регіонально. Якщо на Заході України вона є чітко конфесійно окресленою, церковно визначеною, то на Сході, власне, ще не інституалізувалася; тут трапляється “перетягування” віруючих з конфесії в конфесію, з однієї церкви в іншу. Це, на нашу думку, має негативні наслідки. Релігійна духовність, якщо вона зорієнтована на національне, сприяє національній консолідації, зростанню національної самосвідомості.

Соціологічні дослідження релігійності на Сході України виявили пряму залежність між рівнем розвитку релігійності (християнськості) і національної самосвідомості. Конфесійна розмитість релігійної духовності - причина і наслідок якоїсь невизначеності етнічної ідентифікації. Релігійну духовність українців ніколи не характеризувала закостеніла ортодоксальність. Їй завжди був притаманний динамізм. Мирянин-українець не лише активно осмислював і відносно вільно інтерпретував явища й події суспільного життя, сповнюючи відтак свою духовність конкретного історичного змісту, а й переносив це вільнодумство на осмислення релігійних концептів, функціональності релігії. І сьогодні він жваво реагує на різні проблеми сучасного життя, часто випереджаючи в своїх оцінках навіть представників кліру, духовних лідерів конфесій.

На характері релігійності українців значною мірою позначилась обов’язкова середня освіта. Сучасний віруючий здебільшого вже не є таким неписьменним, що може вдовольнитися рівнем колишніх примітивних проповідей, закликів до аскези, лише обрядодіянням. Нинішні досягнення в галузі науки й техніки стали предметом особливо швидкого засвоєння і використання в контексті своїх віроповчальних концептів для представників неорелігійної духовності. Характерно, що й традиціоналісти починають вже по-сучасному витлумачувати їх. Так, докази буття Бога нині не обмежуються здавна відомими онтологічним, космологічним, телеологічним, моральним і психологічним, а ґрунтуються насамперед на досягненнях сучасної фізики, математики, хімії, біології. Природа людини, хоч і подається біблійними словами-символами, але сповнюється сучасного наукового змісту. Розмірковування про гріховність людини обстоюється посиленнями на події історії не тільки єврейського, а й українського народу. Від спроможності віруючих тієї чи іншої

конфесії акумулювати в свою свідомість досягнення науки тепер залежить перспектива того чи іншого релігійного руху, течії. Найбільш адаптованими є віруючі нетрадиційних для України релігій (ісламу, буддизму, неорелігій), а також католицизму, деяких конфесій пізнього протестантизму. А православні церкви ніяк не можуть усвідомити важливість наявності наукових інституцій у своїй структурі. Навчальні плани семінарій і академій ще не зорієнтовані на освоєння їх слухачами сучасної науки. Як і колись, в них “переживаються” праці “отців церкви”, біблійні оповіді. Відтак їм не вдається з року в рік піднятися навіть на рівень православної філософії і теології Києво-Могилянської академії, київської школи релігійної філософії.

Здатність асимілювати науку, світські елементи культури в свою віроповчальну систему гарантує майбуття тому чи іншому типові духовності. Релігії орієнталістського напрямку мають наукову інституцію - Інститут бхактіведанти, який діє не лише в Індії, на черзі - відкриття його філіалу в Україні. Католики давно вже створили Папську академію наук, Інститут людини. Мають Папську академію соціальних наук. У греко-католиків вже з’явилися свої наукові інституції - Інститут історії церкви, Інститут термінології та перекладів, Інститут християнської культури та ін. Цього не скажеш про православ’я, яке водночас прагне до статусу єдиної національної релігії українців, виразника їхньої духовності. Але, як на нас, завоювати свідомість сучасної молоді, взагалі сучасного віруючого богослов’ям рівня “отців церкви” вже аж ніяк не можна. Молодь надто практична, раціональна, інтелектуалізована, її не влаштовує примітивізм віроповчальних систем, постійне моралізаторство, обрядові пишноти, приниження гідності шляхом постійного наголошення на гріховності людини тощо. Лише через науку можна оновити, відродити віру. До того ж нові соціальні й політичні реалії потребують нових методів вирішення актуальних проблем сьогодення, а не обмеження методом аналогії сучасних подій з окремими епізодами церковної історії, перенесення біблійних сюжетів на реалії нинішнього життя.

Релігійна духовність українців універсальна. На сьогодні це такий феномен, який своєю функціональною природою утримує народ не тільки релігійно, а й буттєво, морально й естетично. Через те, що Україна впродовж віків не мала власної держави, а функцію етноконсолідатора фактично тривалий час виконувала церква, то релігійна духовність перебрала на себе не властиві релігії функції - і

етноінтегруючу, і етноконсолідуючу, і звичаєзберігаючу. Вона є і світоглядом народу, і його етикою, і його правовим регулятором, і господарчим регламентатором, і політичним компендіумом. Роль цього важеля людської життєдіяльності особливо зростає сьогодні, коли внутрішнім світом людини ніхто не опікується. Скінчилася піонерія, комсомолія, громадські ради і все те, що мало місце в соціалістичній дійсності й виконувало роль регламентатора поведінки людини. Особа лишилася сам на сам із собою, із своїми проблемами. Єдина тепер надія - на себе і Бога, єдина опора - релігійна духовність. Від релігії тепер чекають не лише власне релігійного - забезпечення зв'язку з Богом чи розв'язання смисложиттєвих проблем, а й виконання функцій морального регулятора, засобу зв'язування психологічних питань, більше того - чинника наукових пояснень картини світу, місця й призначення людини в ньому, відповідь на що не так давно людина знаходила у матеріалістичному вченні і соціальній програмі діяльності комуністичної партії. Але, покладаючи на релігію не властиві їй функції, віруючий тим самим виводить її за межі власної функціональності, а відтак - і губить її, бо ж неефективність її впливів не в своїй сфері підриває загальний авторитет релігії як основи духовності людини. Релігія покликана опікувати душу людини, її духовний спокій, а не бути для неї регламентатором щодення. Сила її - у визначених їй духовних функціях.

Релігійність українця, здавна адаптована до переважно селянського способу його життя, поступово втрачає свою антеїстичну окресленість. Це пов'язане передусім із тими змінами в соціальній структурі суспільства, які виразилися в перетворенні українства із селянської нації в урбанізовану (сьогодні в містах проживає близько 70 відсотків населення України). Релігійна громадська думка втратила роль чинника контролю за поведінкою віруючих. На ці зміни традиційні форми вияву релігійності зреагували насамперед відносною пасивністю віруючих у своїх відвіданнях культових споруд. Тепер вони стали приходити туди у зручний для себе час і, як правило, лише у дні великих свят, неділю. Обмежена ними також тривалість часу своєї присутності на "службі Божій", хоч, на відміну від католицької, православні і греко-католицькі церкви самі ще не пішли на її скорочення. Нерегулярно прилучаються віруючі до "таїн Господніх".

Як ми вже зазначали, та релігійна духовність українців, яка була притаманна їм на попередніх етапах історичного

розвитку, нині переживає кризу. Але історія - це не якийсь постійний поступальний рух уперед, а чергування різних за характером змін. Тому вбачати в цьому якусь трагедію не можна. Практика декого механічно відродити старі форми вияву релігійності, затримати їх відмирання не є результативною і бажаною. Треба прийняти за належне те, що віками усталена релігійність зламана під тиском нових історичних реалій. Порушено стару традицію, і простого повернення до неї вже бути не може. Потрібне творення нового із зняттям життєдайного позитиву з віками сформованого раніше. Треба зважати й на те, що за останній десяток років до релігії звернулося багато невіруючих у минулому, переважно міських громадян, яким повернути стару, сформовану на селянській основі релігійну духовність вже просто неможливо і нереально. Роки атеїзації позбавили їх досвіду духовних пошуків, духовних переживань. До релігії вони ставляться з позицій раціональності, доцільності, практичності.

Сучасна релігійна духовність українців, внаслідок усталеної історичної традиції, є в основному християнською і виражається переважно у формах Східного обряду. Носіїв християнської духовності різних конфесій поєднує насамперед вірність загальнохристиянській догматиці, моральним заповідям Ісуса Христа, вшанування християнських святинь та ін. Але домінуюча православна релігійна визначеність, яка нині розпадається на три войовничо настроєні щодо кожної іншої церкви (просто Українська православна, Українська православна Київського Патріархату і Українська автокефальна), є політизованою на основі цього поділу такою мірою, що втрачає ознаки власне релігійної духовності. Православна духовність поляризується насамперед між екстремами: незалежна Україна чи складова економічного й політичного союзу країн СНД, або чи якоїсь східнослов'янської держави, демократична держава чи відновлена соціалістична республіка. Подолання відмінності саме в цих орієнтаціях (та ще, дивись, амбіційності декого з первоієрархів) може стати основою для об'єднання православних церков України в єдину помісну православну церкву, формування цілісної православної духовності.

На відміну від православної, греко-католицька духовність виступає нині більш цілісним явищем, хоча й тут відсутня бажана єдність. Основні орієнтації її, загалом українські, коливаються між наданням пріоритетності національним важелям чи християнському (в підтексті вселенському, тобто католицькому) космополітизмові. Але,

як і православна, греко-католицька духовність не є суцільно релігійною у своїх виявах, бо їй притаманне опікування не лише душею людини, а й її політичним спрямуванням.

До типу християнської духовності належить також протестантська релігійність, вияви якої здебільшого національно незорієнтовані, в основному є сакральними, зраціоналізованими, бо спрямовані безпосередньо на пізнання Бога, на знання слова Божого.

І синкретизм, і динамізм як риси релігійної духовності українців самі собою є явищем позитивним, але на українському ґрунті вони, на жаль, відіграють і негативну роль. Адже наша духовність не є відпорною, вольовою. Вбираючи різні впливи, вона не вміє просівати їх крізь свою традицію, крізь власні національні інтереси. Тому Україна сьогодні - широке поле для інфільтрації різних думок та ідей, нетрадиційних і нових конфесій. У духовному плані ми надто м'які, не вміємо захищати свій світогляд, свої звичаї. Тому часто духовність українців у конкретних формах її виявлення є аморфною, непослідовною. Вона вражає своєю незахищеністю перед різними негативними впливами, бо не загартована в боротьбі з чужими ересями, протидією неприйнятних ідей, оскільки існує не в поняттях, а в переживаннях, у відчуттях. Світоглядно вона чітко невизначена, навіть ентропна. Духовність є внутрішнім світом людини, що існує на рівні почуттєвого світу індивіда. Відтак вона не піддається чіткій вербалізації, словесному захистові. Відсутність вміння захиститися від чужих ідейних втручань спричинена тим, що за умов державою визначеної і захищеної православної як неодмінної риси релігійної духовності громадянина країни інші конфесійні її форми просто відкидалися силовими методами, оголошенням їх ересю, інородним тілом.

Релігійна духовність українця, хоч і є конфесійно зорієнтованою, лишається, як і раніше за своїм змістом синкретичною. І це тому, що Україна відкрита впливам як Заходу, так і Сходу. Проте, якщо раніше Схід і Захід обмежувався тут основними конфесіями християнства, то нині цей поділ вже виражає географічне розташування України. Українець поступово долучає до своєї християнської традиції дещо із східного типу мислення (ідеї реінкарнації, концепцію карми тощо). Таке запозичення не завжди відбувається в гармонійних формах, часто є надзвичайно строкатим, нагадує суму різних ідей, цінностей, форм вираження тощо. Навіть традиційна християнська духовність

українця, який, зауважимо, все-таки надто поверхово знає цю релігію, не є цілком християнською, включає в себе і відмінні від християнських вірувань положення, концепти з інших релігійних систем, зокрема язичництва.

Синкретизм сучасної релігійної духовності найбільш зримо виявляється в поширюваних в Україні неорелігіях, які, власне, й виникли як поєднання ідей і положень різних конфесій, відмінних релігійних традицій. Особливо випукло цей синкретизм виявився у віровченні Білого Братства, Церкви єднання, АУМ Сінрікьо. Значною мірою вдалість поєднання тією чи іншою конфесією складових різних релігій впливає на успіх у її поширенні, позначається на соціально-демографічному портреті її послідовників. Щодо цього слушним є висновок П.І.Косухи, що “процес синкретизації сучасної релігійності посилюватиметься як у напрямі формування однотипності теологічного змісту існуючих віросповідань, так і в спробах створення нового різновиду релігії”. (Сучасна релігійна ситуація в Україні: стан, тенденції, погнози.- К., 1994.- С. 122)

Національне відродження не лише стимулювало активізацію релігійної діяльності різних конфесій, що сформувалися на українському ґрунті, а й поставило на порядок денний питання про національну релігію українців. Актуалізація останнього зумовлюється багатьма факторами. Та гомогенізація українського народу щодо тих чи інших національно-релігійних ідей, яку провадять нині деякі представники творчої інтелігенції, спрямована на формування уявлень про християнство (в тій чи іншій його конфесійній визначеності) як єдиного носія національної самосвідомості і національних традицій. Тому й існує спроба національно орієнтованих сил в Україні використати саме релігію як засіб відродження українського етносу. За допомогою певних конфесій, оголошених національними, вони прагнуть подолати чинники, що протягом століть сприяли денационалізації українців. Питання про визначення національної релігії постало ще й тому, що відродити українську культуру в її цілісності можна лише за умови включення до неї всіх складових духовності етносу, отже й тих, які тривалий час розглядалися як щось чуже для нього, акультурне. Останнє особливо стосується релігії, яку в тоталітарні часи виключали з культурного процесу, розглядали як антисупільне й антинаукове явище.

Той факт, що православ'я має в Україні глибокі історичні і соціально-етнічні корені, увійшло в життєву тради-

цію багатьох верств населення України і є найвагомішою з конфесій, часто слугує підставою для ідентифікації в свідомості деякого поняття “ українець “ і “православний”, пропаганди ідеї підтримки православ’я як своєрідної державницької ідеології. Часом відбувається навіть однобічний перехід цих понять - зняття поняття “українець” на користь поняттю “православний”, яке відтак набирає більше ваги, ніж перше. Православ’я оголошується при цьому ферментом духовності українства, носієм його культури, більше того - якоюсь надісторичною формою його національного буття. За таких міркувань належність до православної церкви ототожнюється з обов’язковою, неодмінною належністю до українського народу. Але при цьому відбувається явна підміна понять: національних цінностей - релігійними, національної святині (Батьківщина) - релігійною (Церква).

Зауважимо, що роль православ’я як фактору національної інтеграції і консолідації, формоутворюючої основи культури українського народу стосується лише XIV - XVII століть, тобто часу автономного існування Українського православ’я в структурі Константинопольського патріархату. Після включення Київської митрополії до Московського патріархату 1686 року православна церква, з одного боку, слугувала засобом денаціоналізації українців, а з другого - своєю активною боротьбою проти греко-католиків, протестантських течій і залишків язичництва призвела українську народність до дезінтеграції, внутрішньонаціональних чвар на релігійному ґрунті. Акцентуючи на православності як на ідентифікованому йменуванню українців, пропагуючи ідею православної єдності слов’янства, РПЦ цим самим знімала питання національної належності як неістотне, а відтак вірно слугувала російському шовінізму.

З метою подолання міжконфесійних і внутрішньоконфесійних суперечностей державні органи в Україні стають на шлях створення спеціального міжцерковного органу, що включає в себе першоієрархів і керівників ряду конфесій, які мають свої всеукраїнські центри. Проте, на нашу думку, вихід із нинішньої кризи церковно-релігійного життя можна віднайти не у творенні якогось арбітражного міжцерковного органу при якійсь державній структурі (зауважимо, що таке твориво суперечить принципам Закону України про свободу совісті і не з особливим ентузіазмом сприймається керівництвом церков), не у владному благоволінні до якоїсь

із Церков і негласному перетворенні її у державну, а у формуванні в Україні національної громадянської релігії як особливого надцерковного ідеологічного утворення, яке, ставлячи на перше місце національний інтерес, покликане буде орієнтувати всіх громадян країни на сприйняття авторитету своєї держави як святині. Світоглядним ядром громадянської релігії могли б бути віра у Найвищу Силу - Абсолют і в особливу місію України. Громадянська релігія цілком корелюється з основами того громадянського суспільства, яке утверджується в демократичній Україні. Певною мірою процес її формування ми вже розпочали, приймаючи від всенародно обраного Президента України клятву вірності своїй країні і народу на нашій національній святині - Пересопницькій Євангелії.

Національне відродження актуалізувало проблему екології українського етносу, збереження традиційних виявів його культури й духовності. Релігійність українця - продукт тривалої історії нашого народу. Саме тому в ній надто багато елементів синкретизму. Але щодо форм її вираження, то нині не всі вони відповідають духові часу. Це й певний етнографізм, зорієнтованість переважно на селянське буття, архаїчність деяких обрядових виявів тощо. Водночас виникли чинники, що негативно впливають на традиційні форми релігійності українців. Ними є наступ масової культури, зумовлена науково-технічним прогресом впевненість людини у своїй величч як творця і єдиного розпорядника життєвої вдачі, відставання духовної практики традиційних церков від потреб та інтересів нових поколінь, архаїчність їхніх обрядових форм, втрата українцями селянськості як національної ознаки, порушення інтимних зв'язків з Природою, зміни, у зв'язку з урбанізацією, системи і характеру родинних стосунків, ролі громадської думки як важеля-регулятора поведінки особи та ін. Тому екологія традиційної релігійності, про яку останнім часом ідеться на сторінках преси, має бути зорієнтована не просто на збереження старих релігійних систем, а того в них, що є ще життєдайним, на вилучення консервативного, нежиттєвого і запозичення або творення такого, що відповідає духові часу.

Слід визнати те, що якщо у вітчизняному православ'ї не відбудуться докорінні зміни, подібні до аджорнаменто в католицизмі, якщо воно не знайде внутрішніх чинників вирішення своїх колізій і подолання своїх доцентрових прагнень, не навчиться жити за умов демократичного суспільства, то за два-три покоління на теренах України воно

стане конфесією глухого кута. Зростання національної самосвідомості українців формуватиме також негатив щодо того “єврейсько-євробранничого” підтексту, який характеризує далеке від, власне, нашої національної духовної традиції християнське віровчення, сприятиме зростанню популярності рідновірівських конфесій. Водночас хотілося б застерегти від пріоритетних орієнтацій у політиці, спрямованих на подолання розколу православ”я і утвердження єдиної помісної церкви, на УПЦ, українофобські позиції Московського Патріаршого керівництва якої, передаючись через клір мирянам, формують в останніх негативний громадський настрій щодо суверенізації України, її національного відродження і державотворення.

Історія українства, специфіка його національного буття підтвердили трансцендентність не лише релігії, а й певною мірою етнічного начала. Нині, коли ми переживаємо процес національного відродження, ось ця трансцендентність релігійного і національного поєднала їх. Релігія шукає в нації своє буття, нація шукає його в релігії. Проте релігійний чинник сам по собі в Україні ніколи не відігравав ролі визначального засобу національного відродження. Пріоритет у цьому завжди належав національній ідеї. А оскільки Україна є поліконфесійною, то національної єдності тут можна досягнути лише за умови дотримання принципу світоглядного і релігійного плюралізму. Християнські конфесії не повинні прагнути до свого монопольного впливу на релігійно-духовне життя всього населення країни, а наявні між ними розбіжності переносити на ґрунт національного, якщо вони бажають служити йому. Вони мають визнати реалії, що історично склалися в релігійно-церковному житті в Україні. Ще митрополит Андрей Шептицький застерігав, що роз”єднання українців за конфесійним принципом “доведе нарід до повної руїни, якщо представники українських церков не знайдуть способу поєднання (Андрей Шептицький. Як будувати рідну хату // Слово. - 1990. - Серпень).